

A XII. századi dalmáciai városprivilegiumok kritikájához

A XII. századi dalmát városprivilegiumok, a délkelet-európai városfejlődés első ilyenemű termékei, Lucius műveinek megjelenése (1666, 1673) óta¹ Dalmácia történeti kutatásának előterében állanak. Horvát és magyar kutatók sora járult hozzá az oklevelek vizsgálata során felvetődött kérdések tisztázásához. Hogy csak a legjelentősebbeket említssem, Katona 1790-ben főként kronológiai oldalról,² Fejérpataky egy századdal később diplomatikai szempontból,³ az eltelt fél évszázad során Tomašić közjogi oldalról⁴ vizsgálta, Šišić az európai városprivilegiumokkal vetette egybe,⁵ Kostrenčić pedig beható jogtörténeti analízisüket végezte el.⁶ Hozzászolt a kérdéshez a magyar—horvát viszony szemszögéből Deér,⁷ a korábbi diplomatikai vizsgálatokat összegezve pedig Szentpétery az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzékében hitelesnek fogadta el őket; egyedül az 1207-i almissai szabadságlevelet vetette el Smičiklas észrevétele alapján.⁸ A kérdéshez legújabban Nada Klaić szolt hozzá, aki a Trau-típusú városprivilegiumokról írt értekezésében diplomatikai és történeti megfontolások alapján kétségét fejezte ki ezek hitelességével szemben; hamisításuk időpontját feltevészerűen a XIV. századra tette, mindamellett szükségesnek tartotta, hogy az általa felvetett aggályok nyomán a szóban forgó okleveleket új kritikai vizsgálatnak vessék alá.⁹

¹ De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex. Amstelaedami 1666. — Vindobonae 1758. — I. G. Schwandtner: Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmatarum, Croaticarum et Slavonicarum veteres ac genuini. III. Vindobonae 1748. 1—465; Memorie istoriche di Tragurio ora detto Trau. Venezia. 1673.

² Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae. III—IV. Pestini 1780—1781.

³ Kálmán király oklevelei. Bpest. 1892. 19, 81—82; Oklevelek II. István király korából. Bpest. 1895. 26—28.

⁴ Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva. Zagreb 11 (1910) = Temelji državnoga prava kraljevstva hrvatskoga. (Fundamenta iuris publici regni Croatiae. Pacta conventa.) Zagreb. 1915. = Fundamente des Staatrechts des Königreiches Kroatien. (Fundamenta iuris publici regni Croatiae.) Älteste Zeit: Pacta conventa. Zagreb. 1918.

⁵ Priručnik izvora hrvatske historije. (Enchiridion fontium historiae Croatiae.) I. Zagreb. 1914. 603—619.

⁶ Rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti 239 (1930), 59—147.

⁷ A magyar—horvát államközösség kezdetei. Bpest. 1931. 26—37. 41—42. = Jancsó Benedek Emlékkönyv. Szerk. Asztalos Miklós. Bpest. 1931. 120—131. = Die Anfänge der ungarisch-kroatischen Staatsgemeinschaft. Budapest 1936. 29—43. = Archivum Europae Centro-Orientalis. Bpest. 2 (1936), 29—43.

⁸ Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica Bpest. I/1. 1923. n. 41, 51, 69, 113, 232; T. Smičiklas: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Zagrabiae. III (1905), 72.

⁹ Zbornik Instituta za Historijsku Nauku u Zadru 2 (1956—57), 77—88.

Egy újabb beható vizsgálatra az ad alkalmat, hogy a Magyar Tudományos Akadémia tervbevette a magyarországi és magyar vonatkozású oklevelek kritikai kiadását 1000-tól, a magyar állam megalapításától 1196-ig, az írásbeliséget elrendelő III. Béla király haláláig.¹⁰ Minthogy a munkában a szerkesztés és a XI. századi királyi oklevelek feldolgozása mellett a horvát—dalmát vonatkozású oklevélanyag feldolgozása e sorok írójára hárult, szükségesnek mutatkozott a dalmáciai városprivilégiumok kritikai vizsgálata is.

E helyen a következő oklevelekről lesz szó:

1. Kálmán király említésből ismert szabadságlevele Zára városnak.
2. Kálmán király 1108 évi szabadságlevele Trau városnak.
3. II. István király 1124 évi megerősítő levele Trau városnak.
4. II. Géza király 1143 évi szabadságlevele Spalato városnak.
5. II. Géza király 1151 évi szabadságlevele Trau városnak.
6. III. István király 1167 évi szabadságlevele Sebenico városnak.¹¹

Köztudomású, hogy a felsorolt szabadságlevelek, valamint András herceg 1199-i spalato-i, továbbá II. Endre 1207-i spalato-i és almissai privilégiumai¹² mind Kálmán király traui oklevelének szövegén alapulnak; annak bővített változatai Ezért nevezte ezeket Kostrenčić és Nada Klaić Trau-típusú szabadságleveleknek.

A felsoroltakon kívül vannak olyanok, amelyeket csak említésekből ismerünk. Tamás spalato-i főesperes szerint Kálmán király 1103-ban Spalato, Trau és Zára városoknak adott *libertatis privilegium*-ot.¹³ Andreas Dandolo velencei történetében tesz említést arról, hogy III. István magyar király Spalato, Trau és Sebenico városokat (1167 táján) *largifluis privilegiis* tüntette ki.¹⁴ Befejezésül megemlítendő, hogy Lucius a Memoria di Traù c. művében tesz említést olyan oklevelekről, amelyeknek szövegét nem ismerjük, így pl. III. Béla király Spalatonak adott 1180-i és Trau városnak adott 1182-i privilégiumáról.¹⁵

A felsorolt oklevelek közül kronológiai sorrendben először a Spalato-i Tamás által említett privilégiumokat kell tárgyalnunk.

Nincs okunk kételkedni abban, hogy Kálmán király a Dalmáciába való bevonulás után kiváltságlevelet adott Zára, Trau és Spalato városoknak. Kálmán traui oklevelének szövege ismeretes; a Spalatonak adott oklevélről említést tesz István király 1124-i átíró és II. Géza 1141-i megerősítő levele, végül ami a zárai kiváltságlevelet illeti, Kostrenčić véleményével egyezően valószínűnek tartjuk, hogy ennek szövege tükröződik Ordelauffus Phaletrus 1117-i zárai esküszövegében, mely sajnos csak csonkán maradt fenn.

Ha egymás mellé állítjuk Kálmán király 1108-i traui esküszövegét és Ordelauffus Phaletrus 1117-i esküszövegét, olyan rokon kifejezéseket találunk

¹⁰ Györffy Gy.: *Diplomata Hungarica Antiquissima (1000—1196)*. Történelmi Szemle, 3 (1960), 525—531.

¹¹ Lucius: *De regno Dalmatiae* 1666. 114, 326; *Smičiklas*: *Cod. dipl. II.* 24, 37—38, 49—50, 53—54, 115—116.

¹² *Smičiklas*: *Cod. dipl. II.* 338, III. 70—72.

¹³ *Thomas archidiaconus*: *Historia Salonitana. Digessit Fr. Rački Zagrabiae (1894)*, 60 (*Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium. XXVI. Scriptores III.*); *A. Gombos*: *Catalogus fontium historiae Hungaricae. Budapestini III.* (1938), 2226.

¹⁴ *Muratori*: *Rerum Italicarum scriptores. Mediolani XII (1728)* 292; *Gombos*: *Catalogus* I. 62.

¹⁵ p. 21—22.

benne, amelyek alapján feltehető, hogy Ordelauffus Phaletrus azt a kiváltságot crősítette meg a záraiaknak, amelyet Kálmántól kaptak.

Kálmán 1108:¹⁶

Anno dominicae incarnationis MCVIII, mense V, die XXV, . . . Ego Colomanus rex Vngariae, Croatiae atque Dalmatiae iuro super sanctam crucem vobis Tragurinis, meis fidelibus civibus firmam pacem . . . , . . . Episcopum vero aut comitem, quem clerus et populus elegerit, ordinabo . . .

Ordelauffus Phaletrus 1117:¹⁷

Anno dominice incarnationis MCXVII, indictione X, mense iunii die ultimo festi sancti Pauli. Ego Ordelauffus Phaletrus dux Venetie, Dalmatie, iuro super sancta quatuor evangelia vobis Iadere civibus firmissimam pacem et et egregiam libertatem hoc pacto, ut in civitate vestra episcopum vel comitem non de alienigenis, sed de civibus, quem clerus et populus elegerit . . .

A két szövegből főleg a sajátosan megfogalmazott *episcopum ve(1) comitem, quem clerus et populus elegerit* egyezése feltűnő, ami véletlen nem lehet, és csakis közös forrásból magyarázható.

Arra nézve, hogy Ordelauffus Phaletrus a zárai eskütételkor követte Kálmán király esküszövegét, bizonyítékul hozhatjuk fel azt az 1118-i arbei feljegyzést, amely a velencei Pactorum Liber-ben maradt fenn. Ebben ugyanis ez áll: *Iuramus vobis Arbensibus . . . perpetuo vestram consuetudinem . . . et libertatem . . . quam antiquitus dicitis habuisse sub imperatore Constantinopolitano et sub rege Vngarorum, presulem vobis eligendi ac comitem . . . , . . . insuper taliter vos regere . . . sicut vobis Dalmatinis Colomanus rex Vngarie iuravit suis cum archiepiscopis, episcopis et comitibus, ut in breviario illo continetur*. Folytatólag ismerteti Kálmán király zárai eskütételének lefolyását egy dalmáciai klérikus emlékezete szerint elbeszélve. Ez a szöveg, amit többen egy 1111 évben kelt oklevélnek fogtak fel, valójában egy szemtanú történeti visszaemlékezése, mint azt a feljegyzés alábbi szavai bizonyítanak: *Comitum, . . . quorum paucorum nomina scio, alább pedig: multi alii, quorum nomina . . . in memoria non habeo*. Ebből a feljegyzésből az is kiderül, hogy Kálmán király Zárában *supra sancta IIII^{or} evangelia* tett esküt,¹⁹ úgy mint Ordelauffus Phaletrus írja 1117-ben: *super sancta quatuor evangelia*,²⁰ amiből arra következtethetünk, hogy a zárai esküszöveg nem egyezett szóról szóra a traui esküszöveggel, amelyben *super sanctam crucem* történt az eskü.

Bár az 1118-as feljegyzés szerint Kálmán Zárában Dalmácia szabadságára, nem pedig Zára város szabadságára tett esküt, az nem vitatható, hogy Ordelauffus Phaletrus Kálmánnak Zára szabadságára tett esküjét erősítette meg.

Összefoglalva: Az 1117-i és 1118-i szövegekből valószínűsíthető, hogy Kálmán király Zára városnak is esküdött szabadságot és szabadságlevelet adott, amelynek szövege hasonló volt a Trau városnak adott szabadságleveléhez, bár azzal szó szerint nem egyezett.

¹⁶ Lucius: De regno Dalm. 1666. 117, 272.

¹⁷ Smičiklas: Cod. dipl. II. 393.

¹⁸ Archivio di Stato, Venezia. Pactorum Liber n. I., fol. 150 v; Smičiklas: Cod. dipl. II 29–30.

¹⁹ Uo. II. 24.

²⁰ Uo. II. 393.

Nagyobb problémát állít elénk, hogy melyik évben történt a zárai eskü és az eskü írásbafoglalása. E tekintetben ugyanis éles ellentmondás van a forrásokban.

Spalatoí Tamás szerint 1103-ban vonult be Kálmán király Spalato, Trau és Zára városába és ekkor keltek a szabadságlevelek.

A zárai Szűz Mária monostor kartuláriumra és a monostor tornyának felirata szerint 1105-ben történt Kálmán bevonulása Zarába.²¹

Kálmán király trau szabadságlevelében 1108-as évszám áll. Végül megemlítendő még, hogy az 1118-i arbei feljegyzéshez csatolt történeti visszaemlékezés (*breviarium*) a Zarában Dalmácia szabadságára tett eskü idején olyan méltóságokat sorol fel, akik 1111-ben vagy ezt követően fungáltak.²²

Mindjárt előljáróban fel szeretném hívni a figyelmet egy ismétlődő szabályosságra, ami Kálmán dalmáciai tartózkodásaiban megmutatkozik. Kálmánt 1102-ben koronázták meg Belgrádban horvát királlyá; 1105-ben vonult be Zarába, mint ez Novak bizonyítása nyomán kétségtelen;²³ 1108-ban adott privilégiumot Traunak és Spalatonak, mint erre visszatérünk, és végül 1111-i tartózkodásra enged következtetni a hamis, de 1111-i méltóságnévsort tartalmazó arbei oklevél.²⁴ Ez azt jelenti, hogy Kálmán minden harmadik évben látogatta meg Horvátországot és Dalmáciát. Bár a XII. és XIII. században a folytonos uralomváltozás, majd a hercegek önálló kormányzásai miatt a királyi személyes megjelenés szabályosságában zavar állott be, úgy látszik, hogy IV. Béla uralkodása alatt egy ideig ismét rendszerré vált a 3 évenkénti királyi megjelenés Horvátországban és Dalmáciában. A tatárjárás után IV. Béla az 1242, 1245, 1248 és 1251 években tartózkodott a Tengeremelléken, ill. adott ki sorozatosan okleveleket dalmát-horvát-szlavon ügyekben.²⁵

Visszatérve a zárai szabadságlevelek keltére, Spalatoí Tamás 1103-i évszáma, ugyanúgy, mint a XIII. század végén hamisított 1103. évi spalatoí egyházi privilégium,²⁶ nem fogadható el mérvadónak. Tamás esperes († 1267) szerint Kálmán először Spalatoba ment, onnan Trauba és végül Zarába.²⁷ Ez az elbeszélés azonban nemcsak az 1105-i zárai oklevéllel és a toronyfelirattal áll ellentétben, hanem a Treguanus trau esperes által 1203-ban régebbi források felhasználásával készített *Vita sancti Johannis Traguriensis*-szel is, amely szerint Kálmán útvonala fordított volt; Zára hódolása után ment Trauba és Spalatoba.²⁸ A zárai adatok és a Vita alapján a három város hódolásának időpontját 1105-re tehetjük.

Bár 1105-ben is elképzelhető egy zárai eskü és szabadságlevél adományozása, valószínűbb, hogy ez 1108-ban történt, amikor a másik két város is nyert ilyen szabadságot.

Ami a trau szabadságlevelet illeti, ennek dátumában, mint már Katona felhívta rá, egy látszólagos ellentmondás mutatkozik. Az oklevél 1108. május 25-én, Kálmán uralkodásának 12. évében kelt, márpedig I. László 1095. július 29-én halt meg, és így az oklevélben 13. uralkodási év kellene álljon. Katona arra gon-

²¹ V. Novak: Zadarski kartular samostana svete Marije (Chartulare Jadertinum monasterii sanctae Mariae). Zagreb. 1959. 256, t. (sl.) 12.

²² Smičiklas: Cod. dipl. II. 24; *Szentpétery*: Reg. Arp. n. 45.

²³ Zadarski kartular, 189—196.

²⁴ Smičiklas: Cod. dipl. II. 22—23; *Szentpétery*: Reg. Arp. n. 44.

²⁵ *Szentpétery*: Reg. Arp. n. 713—719, 803—804, 877—881, 943—945, 956—961, 963.

²⁶ Smičiklas: Cod. dipl. II. 10—11; *Szentpétery*: Reg. Arp. n. 39.

²⁷ Ed.: Rački 60; *Gombos*: Catalogus III. 2226.

²⁸ J. Lucius: Vita B. Joannis. Romae 1657. 8.

dolt, hogy másolási hiba folytán az uralkodói évben XII-t írtak XIII helyett,²⁹ Šišić pedig az évszámot tartotta hibásnak: szerinte a helyes évszám 1107, mert nézete szerint ez egyezett a zárai bevonulás és Dalmácia hódolásának évével.³⁰ A zárai toronyfelirat újból napfényre bukkanásával azonban kiderült, hogy az 1105-i év a helyes, és így nincs okunk a trauí oklevelet sem 1107-re javítani. Nézetem szerint az oklevél dátumában nincs ellentmondás. I. László király ugyan 1095-ben halt meg, de az Annales Posonienses szerint Kálmán királyt csak a következő évben koronázták meg;³¹ az ősgesta szövegét idéző magyar krónika szerint előzőleg váradi püspök volt és csak *summo pontifice . . . dispensante* kezdett el uralkodni,³² amiből következik, hogy csak a pápai engedély elnyerése után koronázták meg 1096-ban. A koronázástól számítva tehát Kálmán király 1108-ban a 12. uralkodási évében volt.

Az 1108-i oklevél szerkezete az oklevél régebbi kutatóiban nem ébresztett kétséget az oklevél hitele iránt. Kálmán király idejében a magyar királyok oklevél-adása már teljesen elszakadt a német kancelláriai gyakorlattól és előtérbe lépett az a gyakorlat, hogy a megadományozott fél állította ki az oklevelet vagy legalábbis közreműködött a kiállításban. Ezért térnek el Kálmán király oklevelei szerkezetileg egymástól. A trauí privilégium sajátos szerkezete abból adódik, hogy két eltérő joggyakorlat egyeztetésére történik benne kísérlet. Kálmán király jogfelfogása nyert benne megfogalmazást a dalmát városok igénye és okleveles gyakorlata szerint. Ennek illusztrálására legyen elég felhozni azt a Katona és Kostrenčić által felhozott tény, hogy a ván $2/3$ — $1/3$ megosztására éppen Kálmán törvényeiben történt intézkedés.³³

Kálmán szabadságlevelének az a vonása, hogy először első személyben beszél: *iuro super sanctam crucem*, majd harmadik személyben: *Hoc autem sacramentum a rege . . . confirmatum est*, elterjedt jelenség a XI—XII. század magyarországi oklevéladásában.³⁴ Arra a kételyre, hogy a király hogyan erősítheti meg saját esküjét, azt kell mondanunk, hogy a *confirmatio* már nem az esküre, hanem a szabadságlevelre vonatkozik; ennek confirmálása pedig megpecsételés útján történt.

Nada Klaić azon további kifogása, hogy a tanúnévsorban szereplő *Thomas Albanensis comes*, valamint *Uvasuariensis* és *Novogradiensis comes*ek nem léteztek, nem áll meg. Az *Albanensis* névalak az *Albensis* szokatlan írása,³⁵ ami székesfehérvárit jelent; *Thomas Albanensis comes* pedig az 1111-i és 1113-i zabori privi-

²⁹ Historia Critica III. 232—234.

³⁰ Priručnik 603—619.

³¹ E. Szentpétery: Scriptores rerum Hungaricarum. Budapestini I (1937), 126 az adatok két éves eltolódásával.

³² Uo. 432.

³³ Závodszy L.: A szent István, szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bpest. 1904. 186.

³⁴ 1055: . . . christianissimus sceptifer Andreas iussu auctoritativo sub cartali testamento huius privilegii exarari edixit . . . addidit bonus rex eidem sancte ecclesie . . . Hęc omnia libera donatione ad prefatum coenobium contulimus . . . (Bárczi G.: A tihanyi apátság alapítólevele, mint nyelvi emlék. Bpest. 1951. 8—11); 1083—95: . . . ego rex Ladislaus monasterium sancti Martini . . . multis condonavimus opibus . . . ego rex Ungarie L. consilio omnium regni mei primatum, curavi dinumerare ac commendare huic carte scriptum . . . Selez, quod dedit L. rex . . . locus, ubi dedit rex L. ductores navium . . . (Erdélyi L.: A pannonhalmi főapátság története. Bpest. I [1902]. 590—592); 1148: . . . ego Geysa secundus . . . ecclesie regie maiestatis auctoritate condonare curavi . . . si quis in posterum . . . regie dispositione contraire voluerit . . . regis de regni totius reus existat . . . (Gárdonyi A.: Budapest történetének okleveles emlékei [Monumenta diplomatica civitatis Budapest.]. Bpest. I [1936]. 3).

³⁵ Vö. civitas Alba ~ Albana civitas (Szentpétery: Scriptores I. 166, 290).

légiუმokban is szerepel.³⁶ *Vasvár* és *Novograd*, rövidebben *Nógrád* magyarországi vármegyék az államalapítás óta. Mindent összevéve: az 1108-i trauai privilégium hitelességével szemben felmerült kételyek a behatóbb vizsgálatnál elesnek. Nézetünk szerint hitelessége kétségen felül áll, amit 1124-i átírásának módja is erősít.

Okleveles gyakorlatunk a XII. században még nem ismerte az átírásnak azt a módját, amely szerint az átírt oklevelet egy átíró oklevél szövegébe foglalták; a XII. századi gyakorlat az volt, hogy a lemásolt oklevél után az átíró hatóság megerősítő záradékot írt. Így renoválta pl. Kálmán király 1109-ben a Veszprém-völgyi apácák Szent István-kori alapítólevelét. II. István megerősítő záradékának kezdete: *Et ego Stephanus, Colomani regii filius . . .*³⁷ kétségtelenné teszi, hogy a megerősítés korszerű volt. Ha ezt XIII. századi hamisító csinálta volna, bizonyára a XIII. századi átírás módjával élt volna, úgy mint pl. II. Istvánnak egy hamis 1124-i oklevele esetében, melyben az 1075-i interpolált garamszentbenedeki alapító levelet írta át.³⁸ A trauai és garamszentbenedeki 1124-i átírólevelek összehasonlítása kétségtelenné teszi, hogy az első esetben korszerű, a másodikban korszerűtlen átírással van dolgunk.

II. István dalmáciai tartózkodását az 1124. évben a magyar krónikáknak az Acephalus codexben fenntartott hívebb szövege is igazolja. Eszerint: *Anno igitur domini M C XVIº potentiores proceres Stephanum filium Colomanni in locum patri subrogaverunt . . . Anno autem nono regni sui intravit Dalmatiam et a Dalmatensis honorifice est receptus.*³⁹

Lucius szerint az 1124-i oklevél eredetije 1673-ban nem volt meg, hanem több egyforma kópia volt található belőle Trauban. Ezek egyikébe, a trauai városi levéltárban lévő kópiába valaki utólag befűzte „Kálmán király” lovas pecsétjét, amely — mint erre már Pray rájött⁴⁰ — nem lehet azonos Kálmán magyar király ismert trónpecsétjével, hanem a halicsi királyi címet viselő és Dalmáciát 1226—1241 kormányzó Kálmán herceg pecsétje lehetett. Ez az ügyetlen mesterkedés nem érinti a kópiákban őrzött szöveg hitelét.

Az elmondottakhoz hozzá véve azt, hogy II. István tárgyalt megerősítő levelének dátuma, szövege és tanúnévsora kifogástalan, határozottan hitelessége mellett kell nyilatkoznunk.

Nem láttunk okot kételkedni II. Gézának a Trau város szabadságait megerősítő 1151 évi privilégiuma hitelességében sem. Ez az oklevél, mely lényegében Kálmán király 1108-i szabadságlevelének továbbfejlesztése, Lucius idejében még megvolt, bár pergamenszalaggal felfüggesztett pecsétje már hiányzott.⁴¹ Lucius sajnos az oklevélnek csak a jogokat tárgyaló részét közölte, Farlati pedig csupán protocollumát a dátummal.⁴²

Ami az oklevél dátumát illeti, már Katona észrevette, hogy hibás. Az 1151 év Géza király uralkodásának nem II. hanem XI. éve volt, ezért az uralkodási

³⁶ *Fejérpataky*: Kálmán kir. okl. 44, 62.

³⁷ *Lucius*: De regno Dalm. 1666. 117.

³⁸ *F. Knauz*: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Strigonii I (1874). 81—82; *Szentpétery*: Reg. Arp. n. 54.

³⁹ *Szentpétery*: Scriptores I. 434.

⁴⁰ *G. Pray*: Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae pluribusque aliis. Opus postumum. Budae 1805. 39—40.

⁴¹ Memoria di Traù 20.

⁴² *I. Lucius*: De regno Dalm. 1666, 272—274; *D. Farlati*: Illyrici sacri tomus quartus. Venetiis 1769, 330.

évet javította 11-re.⁴³ Ezzel szemben Smičiklas az oklevél keltét helyezte át 1142-re a II. uralkodási év alapján.⁴⁴ Szentpétery az oklevél csekély terjedelmű önálló formai részét vizsgálva egy fontos észrevételt tett. A trauai oklevél intitulationijában Géza király ezt írja: *sceptra paterni regni, scilicet Hungarie, Dalmatie, Croatie Rameque iure hereditario optinens*,⁴⁵ csaknem ugyanezekkel a szavakkal vezeti be II. Géza 1148-i oklevelét a budai prépostság javára: *sceptra paterni regni iure hereditario obtinens*.⁴⁶ Az 1148-i szöveg rokonsága alapján Szentpétery az 1151. évszám mellett döntött, egyben erős érvet hozott a szöveg hitelessége mellett.⁴⁷ Magunk részéről azt tehetjük hozzá, hogy a II. uralkodási év a II. uralkodási év elírása révén keletkezett. Az újkori másolók (így pl. Lucius és Farlati) az évszámokat többnyire arab számmal írták át, és minden bizonnyal a másolat arab 11 számát olvasta Farlati vagy a nyomdász római II-nek. Ezzel az oklevél hitele ellen felhozott egyetlen nyomós érv elesik, csupán évszáma helyező vissza 1151-re.

Nada Klaić 1956-ban⁴⁸ kétségbevonta az oklevél hitelét a dátumbiba miatt, valamint azért, mert 1322-ben, amikor Marinus Mauroceno, Trau város ispánja és kapitánya (*comes et capitaneus civitatis Tragurii*) a velencei dogehoz írott levelében felsorolta Trau város kiváltságlevelét (*privilegia, que civitas et homines de Tragurio habent a regibus Hungarie, et ad que civitas ipsi regi tenentur*), az 1151-i trauai privilégiumokról kifejezetten nem tett említést. Marinus Mauroceno azonban említi, hogy *unum ex ipsis, quod videbatur distinctius loqui, quam alia, in presenti folio exemplari feci, in quo quidem prudentia ducalis, ad quid Tragurini dicto regi tenentur et e converso videre potuit manifeste*. Ennek az „exemplum”-nak a szövege azonban nem maradt fenn a Libri Commemoriali-ban. Ez az exemplum minden bizonnyal a bővebb 1151-i privilégium másolata volt. Ugyanennek a közelebbről meg nem jelölt alapprivilégiumnak megvolt a megerősítése *cum simili sacramento facto* az 1182, 1197 és 1215 évekből, továbbá *eiusdem privilegii confirmationem dicti Tragurini habent* az 1270 és 1275 évekből,⁴⁹ végül IV. Béla egy nappal azután, hogy átírta Sebenico város kiváltságlevelét, 1251. november 25-én, oklevelet adott Trau városnak is *quo privilegia Traguriensium confirmantur*.⁵⁰ Marinus Maurocenus leveléből nem következik, hogy az 1108/1124-i és az 1151-i privilégium nem volt meg, ellenkezőleg, az következik, hogy voltak 1182 előtt kelt sacramentum formájú privilégiumok.

Más a helyzet II. Géza 1143 évszámot viselő és 1142 év alatt kiadott spalato-i szabadságlevelével. Ennek szövege csak Farlati hibás kiadásából ismeretes, viszont a velencei Libri Commemoriali 1347-ből fenntartották II. Endre 1207-i spalato-i kiváltságlevelének szövegét, amely oklevelünkre hivatkozva szó szerint követi az 1143-i rendelkezések szövegét, éspedig hívebb változatban, mint azt Farlati fenntartotta.⁵¹

⁴³ Historia critica III. 612–61 5.

⁴⁴ Codex diplomaticus II. 53– 54.

⁴⁵ D. Farlati: Illyr. sacr. IV. 330.

⁴⁶ Gárdonyi: Budapest tört. okl. eml. I. 3.

⁴⁷ Reg. Arp. n. 79.

⁴⁸ I. h. 82–83, 88.

⁴⁹ Horváth M.: Magyar Történelmi Tár 9 (1861), 14–15; Š. Ljubić: Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike. I. 1870. 343.

⁵⁰ Farlati: Illyr. sacr. III. 278.

⁵¹ Archivio di Stato, Venezia. Libri Commemoriali n. V., fol. 91 r.

Ami szövegünket illeti, az nagyrészt szóról szóra követi Kálmán 1108-i privilégiumának szövegét, emellett kifejezéseket vesz át az 1124 évi átírólevélből és több mondatra terjedő egyezést tüntet fel az 1151. évi renovatio szövegével, mely esetben az átvétel iránya a szövegből nem tűnik ki egyértelműen.

Az oklevél kritikája szempontjából figyelmet érdemelnek II. Gézának 1141-ben a spalatoiakhoz intézett szavai: *nam et privilegium vestrum, prout voluistis, corroboramus antiqua lege patrum nostrorum*,⁵² amelyek indokolják, hogy II. Géza utólag megerősítette kiváltságait.

Ugyanakkor a reánk maradt szöveg számos olyan hibát tartalmaz, amely kétséget ébreszt hitelével szemben: 1. A dátumban az évszám (anno incarnationis) hibás; az oklevélben 1143 áll, viszont az indictio, epacta, concurrens és a 2. uralkodási év az 1142. évnek felel meg. 2. Az intitulioból hiányzik a Rama országnév, ami II. Géza okleveleiben teljes címzés esetén már elmaradhatatlan. 3. Az oklevélben *episcopus*-ról van szó, holott Spalatoban *archiepiscopus* volt. 4. Az oklevélből elhagyták a *decimam autem episcopus t. i. habeat* kitétel. 5. A megerősítő méltóságok sorában csak főpapok szerepelnek, világi méltóság egy sincs felsorolva.⁵³

E hibák közül több menthető. Az 1143 év az 1142 helyett lehet másolási hiba. A Rama országnév hiánya és az *episcopus* szerepeltetése lehet az eredeti Kálmán-féle privilégium szövegéhez való ragaszkodás. Ilyenféle törekvésre mutatnak II. Endre bevezető szavai az 1207-i átíráshoz, mely szerint a spalatoi kiváltságok megújítói csak az uralkodó nevét és az évszámot változtatták meg az átíró szövegben (*... renovantes verbo ad verbum presentis scripto nostro, tantum apposito nomine et numero annorum domini secundum tempora nostra inmutato...*). Az *episcopus* címzést a spalatoi *archiepiscopus*-ra nézve annyira nem érezték hibásnak, hogy az 1207-i megerősítő levélben is *episcopus*-t írtak.⁵⁴ Ettől eltekintve az *episcopus* címzés azért sem kifogásolható, mert egyházrendileg az érsek is *episcopus*, sőt a pápa, mint Róma püspöke is *episcopus*-nak címezte magát. A püspöknek fizetendő dézsma kitételének elhagyása csak azzal lenne magyarázható, hogy az oklevelet a polgárok erősítették meg az érsek tudta nélkül. Ez az egyházellenes változtatás látszólag ellentmondásban van azzal a szabálytalansággal, hogy az oklevél megerősítői között csak főpapok szerepelnek. Ez a névsor azonban — eltekintve a rossz másolatból eredő elírásoktól — korszerű és hitelesnek látszik. Végső fokon elképzelhető, hogy a privilégiumot Spalatóban a polgárok egykorúan készítették és a király elé terjesztették megpecsételésre. Hogy ez megtörtént-e, arról csak az eredeti előkerülése után lehetne nyilatkozni.

Nada Klaić az oklevelet hamisnak nyilvánította; érvei (pl. dátumhiba és az *episcopus* szerepeltetése)⁵⁵ azonban nem perdöntőek, viszont az oklevelet főleg a megerősítés szabálytalan volta miatt kétes hitelűnek kell tartanunk.

II. Gézának az az említett levele, amelyet trónralépése után, 1141-ben, a spalatoai érseknek, a comesnek és az elöljáróknak válaszként írt, és amelyben régi privilégiumuk megerősítését ígéri, eredetiben fennmaradt,⁵⁶ és hitelességével szemben aggályok nem merültek fel.

⁵² *Smičiklas*: Cod. dipl. II. 49.

⁵³ Uo. 49—50.

⁵⁴ Uo. III. 68—69.

⁵⁵ I. h. 82—85, 88.

⁵⁶ Archivum Capituli Cathedralis Spalatensis (Kapsolski Archiv, Split). n. 671., scriu. D. n. 2.

Spalato III. Bélától is kapott kiváltságlevelet 1180-ban;⁵⁷ hivatkozik erre II. Endre is említett 1207-i megerősítő levelében.⁵⁸ Ezekkel szemben komoly kifogás nem is merült fel.

További problémát állít elénk III. István király 1167-ben Sebenico város számára adott kiváltságlevele.⁵⁹ Ez az oklevél lényegében szó szerint követi az 1108. évi traui privilégium szövegét, ennek II. Géza-kori kiegészítését azonban nem vette át, csupán egy rokon megfogalmazású hozzátoldás olvasható benne a polgárok feletti bíraskodás módjáról.

Az oklevél két változatban ismeretes, egy korábbi, hívebb szövegű és egy későbbi, megváltoztatott szövegű változatban.

A korábbi változat először IV. Béla 1245. április 11-i átiratában maradt reánk.⁶⁰ Mint a Magyar Országos Levéltárban folytatott vizsgálat során meggyőződünk róla, ez az átírólevél hiteles. Inicialéját ugyanaz a miniator rajzolta, aki a 9 nap múlva Topuszkó-n kiadott eredeti oklevél⁶¹ inicialéját, ugyanakkor a két szöveg írása nem egy scriptor kezétől származik.

Nem ez a helyzet az 1245-i átirat 1251. november 24-i átiratával,⁶² amely nézetünk szerint egy eredeti oklevél interpolált másolata. Az oklevél szerkezetében levő szabálytalanságokhoz hozzájárul, hogy inicialéja ügyetlen utáNZzata az egy nappal korábban a Brebiriek számára kiadott oklevélen látható inicialénak.⁶³ Írása jól kiírt dalmát írás, de nem azonos a brebiri oklevélével. A hamisítók az átírt 1245-i oklevél szövege után egy határjárást szűrtak be az 1251-i oklevélbe. Hogy egy 1251. november 24-i eredeti oklevél létezett, bizonyítja az az említett tény, hogy IV. Béla 1251. november 25-én átírta a trauiak privilégiumait is.⁶⁴

Az 1245-i és 1251-i átiratban III. István sebenicoi oklevelének szövege azonos. Eltérő szöveget az 1251-i átirat 1322-i átiratában és az 1322-i oklevél átirataiban találunk. Az interpoláció csekély, de jellemző. A traui privilégiumban ez állott: *episcopum vero aut comitem, quem clerus et populus elegerit, ordinabo*. A sebenicoi oklevélből kihagyták a püspököt, mivel Sebenicoban püspök nem volt, és bírták a bírót, ezért a szöveg így módosult: *comitem vero aut iudicem, quem clerus et populus elegerit, ordinabo*. Az 1322-i interpolator javította azt a hibát, hogy a *clerus* szó bennmaradt, és így bíróválasztóként szerepel, ezért így módosított: *comitem vero aut iudicem quem commune et consilium elegerit, ordinabo*. Ez a nyelvtanilag is kifogásolható változtatás bekerült az 1358-i, 1380-i, 1382-i és 1388-i átiratokba is.⁶⁵

Ami már most az oklevél hitelét illeti, a második szöveg interpolált, mint-hogy van benne két szónyi, az eredetitől eltérő beszúrás. Nehezebb a döntés a korábbi változat esetében. Az oklevélben ugyanis vannak kifogásolható pontok. Először is, a dátumban ellentmondás van. Az 1167. évszám mellett 8. uralkodási év áll, ami az 1169. évnek felel meg. Karácsonyi az 1169. évszámot igazolva látta azzal, hogy Fejér az 1322-i átirat kiadásában 1169. évszámot ad.⁶⁶ Az átirat

⁵⁷ I. Lucius: Memoria di Traù, 21.

⁵⁸ *Smičiklas*: Cod. dipl. III. 68.

⁵⁹ Uo. II. 115—116; *Szentpétery*: Reg. Arp. n. 113.

⁶⁰ Magyar Országos Levéltár Dl. 50019.

⁶¹ Dl. 283; *Szentpétery*: Reg. Arp. n. 804.

⁶² Dl. 50020.

⁶³ Dl. 50617; *Szentpétery*: Reg. Arp. n. 958.

⁶⁴ *Lubić*: Listine I. 343; *Szentpétery*: Reg. Arp. n. 961.

⁶⁵ Dl. 50021—22, 50025, 50030, 50032, 50043—44; Archivio di Stato, Venezia. Libri Commemoriali n. V. 89 v — 90 v.

⁶⁶ A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Bpest. 1902. 46—47, n. 15.

eredetijében a végső IX. számot azonban még a scriptor kipontozta és a VII. számot írta utána. Ilyen módon döntő érv nem szól az 1169. évszám mellett, és az ellentmondás fennmarad. Kifogásolható az is, hogy az intulatioból hiányzik a Rama országnév. Végül a tanúnévsorban a *laudo et confirmo* forma Kálmán okleveléből van átvéve, III. István okleveleiben ezzel a szóhasználattal már nem találkozunk. Meg kell jegyezni, hogy ez a két utóbbi szabálytalanság menthető azzal, hogy a sebenicoiak maguk terjesztették elő a szöveget, amelyet a nagy tekintélyű trauai oklevél szavaihoz igazodva fogalmaztak. Hogy a trauai privilégiumok esetében számolni lehet az eredeti szöveg szolgáló utánzásával, arra a spalato-i privilégium idézett 1207-i renovációja szolgáltat példát.

Nada Klaić az oklevelet 1322 után gyártott hamisítványnak tartotta a hibás évszám, a *clerus* bíróválasztási joga, a tanúnévsorban a *Morisensis electus* említése és főleg amiatt, hogy szerinte Sebenico 1298 előtt, amikor VIII. Bonifác pápa püspökséget alapított benne, nem volt *civitas*.⁶⁷ Ezek az érvek azonban a dátumhibától eltekintve nem tarthatók fenn. Az oklevélben a *clerus* bíróválasztási joga az *episcopus* szó jogos elhagyásával keletkezett. Az *electus Morisensis*-nek nincs köze Sebenicohoz, mivel ez a csanádi püspök elterjedt latin XI–XII. századi neve a Maros folyóról.⁶⁸ Ami Sebenico városi mivoltát illeti, elegendő utalni arra, hogy III. Sándor két bullájában (1167–69 és 1177) *civitas*-nak mondja.⁶⁹

Elismerjük, hogy az oklevél dátuma hibás és a trauai szöveghez való túlzott ragaszkodás korszerűtlenségekre vezetett, ennek alapján azonban nem merjük hamisnak mondani, legfeljebb kétes hitelűnek.

Megemlítjük végül, hogy az 1354-ben elhalt Andreas Dandolo említést tesz arról, hogy István király Spalato, Trau és Sebenico városokat meglátogatta *illosque largifluis privilegii insignivit*.⁷⁰ Ez az említés, sajnos, azért nem rendelkezik kellő bizonyító erővel, mert 1322-ben a sebenicoi privilégiumot bevezették Velencében a *Libri commemoriali*-be, és ezt Dandolo forrásul használta. Éppen ezért kétesnek tartjuk, hogy adott-e III. István privilégiumot Traunak és Spalatonak.

Ennyiben foglaljuk össze a trauai típusú oklevelekre vonatkozó eredményeinket, e helyütt nem terjeszkedve ki bővebben az 1199-i és 1207-i privilégiumokra, melyek közül az almissai oklevél elismerten hamis. Szeretnénk, ha a fent előadottakkal hozzájárulnánk a horvát és magyar történészek közötti együttműködéshez és ahhoz, hogy a közös múlt emlékeit a jövőben együttes munkával tárhassuk fel.

Д. ДЬЕРФИ

К КРИТИКЕ ГРАМОТ ВОЛЬНОСТИ ДАЛМАТСКИХ ГОРОДОВ XII ВЕКА

Резюме

В XII веке далматские города получили от венгерского короля грамоты вольности, которые однако в подлиннике не сохранились. Хотя источниковедческие исследования в большей части признали их достоверными, все же в 1957 г. Надя Кланч все их провозгласила подделькой.

⁶⁷ I. h. 36–88.

⁶⁸ Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza (Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae). Bpest. I. 1963. 850–851.

⁶⁹ Smičiklas: Cod. dipl. II. 117, 145.

⁷⁰ Muratori XII. 292; Gombos: Catalogus I. 62.

Автор в данной статье подвергает данные грамоты вольности новому критическому исследованию и приходит к следующим результатам:

1. Город Зара в 1105 или же в 1108 г. получил грамоту вольности от короля Кальмана, текст ее не сохранился, однако из хроники Томаша из Сплита, а так же из текста клятвы Орделаффа Фалетра в 1117 г. можно сделать такие итоги.

2. Текст грамоты вольности, данной в 1108 году королем Кальманом городу Трау можно считать достоверным. Выдвинутые против него хронологические, дипломатические и архонтологические аргументы при более тщательном изучении отпали.

3. Также считается достоверным текст подтверждающей грамоты, данной в 1151 году королем Гезой городу Трау; причиняющий при дате недоразумения 11 год царствования происходит из-за описки числа II в копии.

4. Достоверность изданной королем Гезой II. городу Спалато грамоты вольности из-за неправильности подтверждения можно считать сомнительной.

5. Изданная королем Иштваном III. в пользу города Себенико грамота известна в двух вариантах. Вторая из них до 1322 года потерпела интерполяцию, у первой — текст которой известен из переписки 1245 г. — дата ошибочна, кроме того из-за текстуальной привязанности к грамоте вольности, данной городу Трау, считается анахронической, и поэтому сомнительно достоверной.

Кроме выше отмеченных, по упоминанию существует еще ряд грамот вольности

GY. GYÖRFFY

CONTRIBUTIONS À LA CRITIQUE DES PRIVILÈGES DES VILLES DE DALMATIE DU XIIe SIÈCLE

Résumé

Au cours du XIIe siècle les villes de Dalmatie obtinrent des rois de Hongrie des lettres de privilège; les textes originaux de celles-ci ne nous sont pas restés. Bien que les recherches portant sur la critique des sources les reconnussent dans leur majeure partie pour authentiques, en 1957 Nada Klaić les déclara fausses.

L'auteur de la présente étude se met une fois de plus à les soumettre à une analyse critique et arrive au résultat suivant:

1. La ville de Zara (Zadar) avait obtenu en 1105 ou en 1108 une lettre de privilège du roi Coloman, le texte ne nous est pas resté, mais la Chronique de Thomas Spalatensis et la formule de serment d'Ordelauffus Phaletrus remontant à 1117 en sont des témoignages.

2. Le texte de la lettre de privilège octroyée en 1108 par le roi Coloman à la ville de Trau (Trogir) peut être prise pour authentique. A la lumière d'une analyse approfondie les arguments d'ordre chronologique, archéologique et archontologique cités à son encontre deviennent caducs.

3. Il en est de même pour la lettre de corroboration délivrée en 1151 par le roi Géza II à la ville de Trau; l'an II (du règne) ayant provoqué un malentendu quant à la date est dû à l'erreur du copiste qui avait incorrectement transcrit le numéro 11 de la copie.

4. N'étant pas conforme au règles de corroboration la lettre de privilège délivrée en 1142 par le roi Géza II à la ville de Spalato (Split) est d'une authenticité douteuse.

5. Quant à la lettre de privilège octroyée par le roi Etienne III à l'intention de la ville de Sebenico (Šibenik) deux variantes en sont connues, la seconde en 1167 avait été interpolée en 1245, la date (1167) en est erronée et le texte, en raison d'une copie suivant mot à mot la lettre de privilège de Trau, s'avère être apachronique; pour ces raisons l'authenticité du document est douteuse.

Outre celles susindiquées maintes lettres de privilèges ne nous sont connues que par mention.